

בפתח הספר

לוח במבוא – הערה לפתח הקובץ

ספר השירים רחובות הנהר יוצא דופן מסוגו מכל בחינה שהיא: בנושאו – חורבן יהדות אירופה, שהספרות העברית לא ההינה לדבר עליו בלשון ישירה; בגודלו של הספר – שלוש מאות שמונים וחמישה עמודי שירה שלא ניתן להקיפם בצורה מקובלת של קריאת שירה – הספר תובע סוג חדש של חוויית־שטף־קריאה: מעשה אחר של קריאת הספר והנחתו לסירוגין, בשונה מן המורגל אצל קוראי ליריקה; וכמובן, בהישג האסתטי והפואטי שהוא, אליבא דכוליה עלמא, מן המורכבים והמעולים בשירה העברית החדשה.

אולם יותר מכול מורגשת תכונתו המיוחדת בתביעת הקשב שהוא מפנה כלפי 'קדושתו'. אמנם אפשר שלא הכול יודו בקדושה הזו או לא ייענו אליה – תמיד נמצאו לשירת אצ"ג חולקים ומתנגדים – אלא שזו אינה תלויה במה שהוא משיג אצל קוראיו – אלא במה שהוא תובע מעצמו ומזולתו. אנו מזהים את התביעה של הספר ליחס של קדושה בסמיזטיקה שלו, הנערכת בתוך 'חלל קדוש' שבתוכו הוא מבקש להיכתב, ומן האופן שבו הוא מאלץ את הבאים בשעריו לעמוד בפניו ביראה כאל מול חפץ קדוש. בכך משתתף רחובות הנהר בתכונה מיוחדת של תופעות רבות אחרות, אשר אף אם איננו משייכים אותן אל עולם הקדושה 'שלנו', אנו מזהים את מה שהן תובעות לעורר בנו מעצם מהותן – אנו מזהים את העמדה של 'חיל ורעדה', שהיא היחס של יראת הקדושה. זה היחס המתעורר אצלנו בשעה שאנו עומדים מול מקדש, מול פולחן או מול אבזר של קדושה גם בלי להיות חלק מקהיליית המשתמשים בו. יחס זה מתעורר גם במקום שבו איננו מפענחים כלל ועיקר את אופן תפקודו של אותו הדבר שחולל בנו את ה־Tremendum (ובלשון היהודית: 'כי הוא נורא ואיום'), אף כי אנו מנחשים כי יש תפקוד כזה, גם אם עדיין לא גילינו מהו – כמו, למשל, מול עיגולי המנראבים הדרואידיים בקרנך בצרפת, אל מול הגאומטרייה הקולוסלית של תרשימי הצורות שעל רכסי הרים באמריקה הדרומית, או נוכח פסלי האבן באיי פסחא, הניבטים אל נקודת מגזז אין־סופית באוקיינוס השקט. באחת – מה שאצ"ג מכנה "חֶרְדֵת־לְכָבוֹת־בְּהֶקֶף־הַפְּסוֹף", כעמידה מול מה שהוא כל כך מונומנטלי ומובחן מסביבתו, הוא בעל נפשיות עצומה משלו, 'יש לו מאנה', היה טוען בלהט חוקר הדתות, עד שהוא חדל להיות אובייקט טבעי־חילוני והוא נעשה לחפץ קדוש.

אולם למרבה הפליאה אותה חרדת־קודש אינה תלויה רק בממדי הגודל הפיזיים של החפץ הקדוש. אנו מזהים אותה תביעה ליראה, הזורמת מן האבזר הקדוש אל המתבונן בו, גם באובייקט הפולחני הזעיר – טבעת־חותם, שרביט, גוויל עתיק ולפעמים בסימן מיוחד על גוויל או על חרס – פעמים רבות גם כשהוא בלתי מפוענח – בשל צורת אות מקודשת

או טקסט שסידורו מבחין אותו מן הטקסטים החילוניים סביבו. זה זיהוי שאנו מגיבים לו בהתניה שאינה תלויה דווקא בתרבות שלנו, שבה אנו יודעים, למשל, על קדושתו של דף מן התלמוד מן העריכה הטיפוגרפית שלו, גם בראייה מן המרחק בלי לקרוא את תוכנו; אלא גם בתרבות אחרת; מזיהוי צורת הכתיבה כמעוררת סוג אחר של פנייה אל הטקסט, לא רק כאל נושא תוכן, אלא כמסומן בסמיולטיקה של קדושה. כך נזהה פעמים רבות ספרי תפילה בשפות שאיננו יודעים אותן, וכך נגיב כמעט אל כל אובייקט שבקדושה גם אם איננו משתתפים בפולחן סביבו.

מהו אפוא הדבר שעושה גם את ספר השירים *רחובות הנהר* לאבור של קדושה? או אולי ניטיב לשאול: מה אנחנו מזהים בספר הזה שמביא אותנו להפנות אליו קשב כאל קולה של קדושה? התשובה לכך אינה יכולה לסמוך רק על הזיהוי הסמיולטי החיצוני, אותו צד טיפוגרפי שאנו מכירים בכתיב הקודש שלנו — אף כי זה מצוי בספר בצורת 'אות שוקן', שבה נדפסו דפיו ושעוצבה על ידי פרנציסקה ברוך בהשראת האותיות הספרדיות של דפוס־ערש (אינקונבולה) לספרי הקודש של המדפיסים לבית שונצינו במאה ה־17. אמנם ה'צורה המאירה' של האובייקט הקדוש כלולה גם, אך לא בעיקר, בהיבט החיצוני המעוצב של הספר: בכריכת הברד התכולה שלו, באותיות הזהב שהוטבעו בשְדָרְתו באותן אותיות 'שוקן', בחתימת המשורר בחזיתו ובעטיפתו החיצונית, השונה כל כך מגופו: עטיפת נייר חום־אוקר ועליה חיתוך עץ מעשה ידי יעקב שטיינהרדט. צד זה של עיצוב אנין־טעם מוכר בעולמו של אצ"ג מימים שבהם הפעיל את טעמו המובחר כעורך חוברות אֶלְבַּאֲטָאָס בוורשה ובברלין (1922-1923) ועד להדפסת ספריו במתכונת ביבליופילית כמו *ספר הקטרוג והאמונה* (סדן, תרצ"ז) או *מן הכחליל ומן הכחל* (77 טפסים, הארץ, תש"י). אי־אפשר לתלות את ההרגשה הזאת אך ורק בצד זה של מעשה העיצוב של הדפוס והספר. ההירופאניות של הספר (hierophany — תגלות; phainein — התגלות; hiero — קדוש) נובעת מ'צורה של קודש' המאירה מן הטקסטואליות שלו — במה שכתבתו עושה בעצם ההיערכות שלה כצורה וכתוכן על גבי הדף. כל צעד וצעד של היד הכותבת מונחה על ידי המורפולוגיה המיוחדת להתגלות הקדושה, אשר מצד אחד מבקשת לקרוא אליה את מעריציה (במובן הדתי של 'נקדישך ונעריצך') ומצד שני מְיָרָאת את הקרבים אליה, כדי שלא יהרסו אל הקודש ולא יחללוהו. המורפולוגיה הזאת מצטיירת תדיר כשער למקום הקדוש, שהוא גם פתוח וגם סגור. הוא פרגוד־פרוכת, המכסה ומגלה את הקודש. היא מצטיירת גם כפרוזדור שהוא נתיב שבו פוסעים אל הקודש, אך הוא מאריך ומשהה את פרק הזמן שעד למגע המיוחל עם הקודש.

הספר *רחובות הנהר* מזהיר על עצמו כעל קדוש בסימון הטקסטואלי של שלושת שירי "לוח־במבוא" כצורה של כיסוי גוף הספר בפרגוד, התובע מן הקורא להסיטו, כלומר לחדור אל הקודש, ובאותה עת משהה את החדירה אל גוף הספר, אל ההווה הרגשי (אתמול), באמצעות הסגת הצעד אל עבר־חבוי (מקדם דורות):

לוח־במבוא א'

זֶה קָרְנֵנו אֶף אֶתְמוֹל .. אֶךְ — כְּאֵלוּ מְקֵדֵם דִּוְרוֹת
קָרוֹשׁ בְּגִוְיֵלִין עֲתִיקִין טְמוּנֵי כֵד תָּרַס צְרוּרוֹת

מִצָּאנוּ כְּתוּבָה בְּדָם שְׁחֹרוֹת:
 הֲיֵה מְבוּל דָּם יְהוּדֵי וְחֵיל אֵין פֶּמוֹ, וְכָרַת גְּלִיּוֹת,
 וְאֶף-מִלְאָף-שֵׁם-כְּנֶפִיּוֹ-בְּדָם-זֶה-וְהוֹמָה — לֹא שָׂרַד.
 בְּצִיּוֹן הִיָּה אִז מִן הָי אֲרָרֵט —

בְּאֵין קֶשֶׁת נִרְאִית בְּעֵנָן, סִימָן כִּי שְׁפוּן עוֹד תָּרוֹן
 וְכִבְשָׁן הַגּוֹיּוֹת-הָאוֹיְבֹת יוֹקֵד..
 אֲבָל אָנוּ שְׂכַחְנוּ עֲנוּת וְאִימֵי מִיתוֹת וּמוֹקֵד.
 הַשְׂכָּחָה וְכַפִּירָה מִתְהַלְכוֹת זוּגֵי-נְטוּיּוֹת-גְּרוֹן — —

לֹא הִיָּתָה רְעִידַת-אֲדָמָה-בְּלִבְבוֹת פֶּה, וְאֵין
 תְּפִילַת-מְזֻדְכָּכִים-בְּאֶחָד-הַמְקֻדְשֵׁי-לְגוֹזְעִים
 עוֹלָה מִפִּיּוֹת הַמּוֹנִים נְכֹאֲבִים וּבּוֹקְעָה;
 מִי הָאִישׁ שְׂבָכִיו לֹא שְׂכַח וְהוּא דְוֵי וְנִזְעֵם?

תְּרִדַת-לִבְבוֹת-בְּהֶקֶף-הַפְּסוֹף — רְחוּקָה.
 הַחֲמָה כְּשֶׁלֶשׁם .. וְנִדְמָה כִּי שׁוֹמְעִים אֶת פְּרָא צְחוּקָה.
 שׁוֹב גְּרַמְנֵיָא חוֹלְצַת דְּדִים וְקוֹרֵאת עִמִּי צָלֵב אֶל שׁוּקָה — —

לוח המבוא הוא לוח-ברית, הוא גם לוח-זמנים, כמו לוחות המועדים שבראשי האלמאנים, מעין לוח-חישוב: רגיסטר ענק, שמגיח מזמנים קדומים ונועד לסנכרן את ההווה ההיסטורי עם העבר הקדום — לכייל מחדש את הזמן של אררט, שהוא גם זמן של 'מבול', של 'קשת בענן', של 'רעידת אדמה', כולם ציינים של זמן המתעד א-טקטוניה קוסמולוגית-מיתית. בהיעדר לוח התאמה לזמן היסטורי נעשה הזמן של אררט לזמן שלווה מזויפת, של האטום באוזניו בפני קולו של הזמן ההיסטורי, שהוא תמיד זמנו של הר-ההתגלות — הר סיני שב"לוח-במבוא ב".

אך "לוח במבוא" הוא גם לוח הדקדוק של המבע השירי: הוא הסמיוטיקה של ספר השירים, המתגלה כממצא ארכאולוגי בכדים השכוחים — ומתפענח מחדש בחלל שהספר יוצר לשם פתיחת הכדים וקריאת הגווילים. הלוחות הם כעין אפיטאפים — אבני-ציון, מצבות של נטבחים שבכל הדורות. הם עצמים מקודשים כשלעצמם, הם כתב שנתקדש מכוח הצבתו בשער הספר. אמנם הם לא נחקקו באבן (אף על פי שהמסורר מכנה אותם "לוחות"), אולם הם נקראו (כמו הדם) ב"גווילין עתיקין" והוטמנו בחרסים לדורות. הכתיבה של רחובות הנהר אינה מציגה את עצמה כפואסיס, כ'חיבור' והדמיה, אלא כחשיפה של טקסטים קדומים וגילויים "מקדם דורות". כמו בדיבור הנבואי הושמה המגילה בפיו של הדובר. הדיבור הארכאולוגי של הכתבים הטמונים בכדים מצא במסורר יד חושפת, המודעת להתגלות של הקודש וחוקקת אותו בלוח המבוא. הדיבור הדיוניטורי מתווך בין סוד הגווילים הקרושים להווה של הכתיבה — והלוחות שמציב אצ"ג בשלוש הכותרות המעובות בפתח ספרו הן לעצמן הירופאניה.

רחובות הנהר הוא ספר של שחרור מן הזמן האררטי, של גאולה ממבול הדם ושל יציאה מהחיל המקפאי (ה־Tremendum), שהוא עצמו הציב בשעריו. לשם כך חייב היה לפנות בהעזה ליטורגית אל נושאו, כמו המאמין המבקש לקרב אל הקודש, אף על פי שהוא מכיר בגבולות של הדיבור החי. לשם כך גייס אצ"ג כל צורה של דיבור ליטורגי, ובעיקר תיוג עצמי של הכתיבה כשירת־קודש: 'שיר' כקידומת לטקסט, הנטולה מפולחן בנוסח ספר תהלים (שיר המעלות, שיר־של־יום), 'כתר־קינה', 'מקהלה', 'שבועה', 'חזון', 'משא'. אין כמדומה עוד אסופה של שירה מודרנית בספרות העברית, שהתקרבה כל כך לספר תפילות — כטקסט התובע יראת־קודש.

א"ל

רחובות הנהר — שפה שירית חדשה

אֲנִי מוֹסֵר בְּשִׁירֵי בְּחוֹתָמַת שְׁמִי
אֶת מִפְתַּח־הַטֶּעַם לְנִגּוֹן מְלָכוֹת הָעֵתִיד;
(“אל אשר לו העתיד”, ה: 35)

רחובות הנהר, ספר הקינות הגדול על חורבנה של יהדות אירופה ואבדנה, מצטרף למסורת עתיקה של קינות חורבן על העם היהודי ובית מקדשו, שהתהוותה למן מגילת איכה. בלשון העמוסה משקעי מקורות — מהמקרא, מהמדרש ומהקבלה — בהשתתת הארגון הרטורי של אחדים משיריו על מודוס של קינה ובשימוש הבולט בחריזה דקדוקית־מונוטונית, מצטייר אפייס היהודי־מסורתי של שירי רחובות הנהר כבחירתו הטבעית של אצ"ג לביטוייה של שירת מקוננת. הליטורגיקה של קינות החורבן, ובפרט זו שהתפתחה ביהדות אשכנז בעקבות פרעות ורדיפות, היא סוג של שכבה קרקעית הקיימת כל העת בתודעתו של המשורר, כביטוי לאבל ולצער קמאי, מקור השראה ומאגר בלתי נדלה לביטויי סבל, אבל ובכי.

בפרק הזמן שבו נכתבו שירי רחובות הנהר, במחצית השנייה של שנות הארבעים, שקד אצ"ג גם על כתיבתם של שירים בעלי אופי שונה לגמרי. הרטוריקה ההצהרתית והלשון הישירה והמפורשת של שירי רחובות הנהר הוחלפה בשירים אלה בלשון שירית, שעיצובה הפיגורטיבי עשיר וצלילי מעודנים והרמוניים. ההדהוד היהודי שאפיין את לשון הטקסט של רחובות הנהר ומערכת ההקשרים הנלווים, שצביונם נשא על פי רוב הקשר יהודי מובהק, הוחלפו בהקשר כללי ואוניברסלי. שירים אלה, שנתגבשו לכלל קורפוס עצמאי שכותרתו מן החכליל ומן הכחל — מהלך על ארץ רבה, נדפסו לראשונה בלוח הארץ לשנת תשי"י, ובהמשך אותה שנה נדפסו במהדורה מיוחדת של שבעים ושבעה עותקים, בדפוס "הארץ". בשירי מן החכליל ומן הכחל ניתן ביטוי מודגש לבירור מקורותיו הרוחניים של האדם באמצעות התבוננות בנופי ילדותו, באופן עיצוב בית גידולו, בחקר תכניו הנפשיים הקדם־הכרתיים, ודרך התחקות אחר כינונו של הזיכרון האישי־הפרטי ואופן שזירתו בזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי.

היושע השל ייבין, חברו הקרוב של אצ"ג ומקוראיה הרגישים של שירתו, היה אולי הראשון שקלט באופן לא-מודע את הקשר הפנימי שבין שירי רחובות הנהר לשירי מן החכליל ומן הכחל. במאמר שפרסם בסמיכות להופעתם של האחרונים, וכותרתו: "הזכרון והכוסף בשירת אורי צבי גרינברג" (בעקבי השיר, ירושלים: חוברת שנייה, תש"י, עמ' יא-כט; נכלל בקובץ זה), ניסה ייבין להתחקות אחר שני כוחות-נפש המכוננים את שירתו של אצ"ג. במאמר זה עקב ייבין אחר דרך התגבשותו של 'הזכרון' האישי והלאומי, כיסוד המכונן את אישיותו המוסרית של המשורר ואת זיקתו ל'כוסף', כוח-נפש ראשוני, פעיל ודינמי, שבו ראה תמצית געגועיו וכמיהתו המטאפיזית של המשורר. דבריו של ייבין התייחסו לכמה עשרות שירים שהדפיס אצ"ג בהארץ, בלוח הארץ ובחורות בשנים תש"ז-תש"ט. חלק משירים אלה נכלל שנתיים לאחר מכן, בספטמבר 1951, בספר רחובות הנהר. חלק אחר הופיע מספר חודשים קודם לכן, בקונטרס מן החכליל ומן הכחל מהלך על ארץ רבה (דפוס הארץ, תל-אביב).

ייבין לא נדרש כלל להבדלים המשמעותיים בין שתי חטיבות השירים ברטוריקה של ההבעה, בטון ובאווירה, ולמעשה התייחס אליהם כאל חטיבה שירית אחת. דומה כי טשטוש תחומים זה עשוי להעיד, כי באופן אינטואיטיבי הוא חש דווקא בקרבה ובדמיות מההיבטים המטאפיזיים והפילוסופיים בין הטקסטים, שלימים יתגבשו לשני קורפוסים שונים ומובחנים. קריאה רצופה של שירי רחובות הנהר ו"מן החכליל" מעלה קשרים בין-טקסטואליים מרתקים בין שני הקורפוסים. הצפנים הלשוניים שגובשו ברחובות הנהר כקודים פואטיים מכוננים, כמו 'פסף', 'ניגון' ו'נופים' הם גם הצפנים המפעילים את שירי "מן החכליל" ואת המסגרת הרחבה יותר של "ספר העגול" שאצ"ג ביקש לשבצם בה. במידה רבה, לא ניתן לעקוב אחר תנודות במשמעותם של צפנים אלה בשירי "מן החכליל" בלי להכיר את גיווניהם המורפולוגיים ואת הדינמיקה המתמדת של משמעויותיהם ברחובות הנהר. על רקע הופעתם ברחובות הנהר ניתן ללמוד על חשיפתם של צדדים חבויים בהופעתם המאוחרת, על טעינתם במטען נוסף, ואפילו על היפוך משמעותם.

מנגד, ניתן לטעון, כי הכרת שירי "מן החכליל" מוליכה לקריאה חדשה בשירי רחובות הנהר. קריאה זו רואה באחדים מן השירים ניסיונות ראשוניים ליצירתה של שירה אחרת, מטאפיזית, שבאמצעותה מבקש המשורר לברר את יסודותיו של הקיום האנושי הכללי, לאו דווקא היהודי, ואת החומרים הגרעיניים המעצבים קיום זה וקובעים את דפוסיו. ראשיתו של בירור זה בבחירה בהתעמתות ישירה ונטולת הגנות עם אכזריותו השטנית של הגוי המרצח ועם החוויה המצמיתה של השפלה ועלבון עד-אבדן-צלם שחווה היהודי. שחזור הגיהנום הנפשי שאליו נקלע העם היהודי באירופה, ובמקביל, חשיפתם הנוקבת של רגשות אשמה מייסרים אינם מוליכים את המשורר לייאוש ולמחשבות אבדניות, אלא לבירורם של כוחות-נפש ומקורות השראה לכינונו מחדש של עולם נפשי שלם, שנהרס עם חורבנה של יהדות אירופה, בביטויו האישי-ביוגרפי, במובנו הלאומי, אך גם בגילומו האוניברסלי.

ייתכן כי כבר בשירי רחובות הנהר מוצפנות משמעויות שאינן קשורות בהכרח לקיום היהודי, או שהן מכילות משמעות אוניברסלית. אפשרות כזאת יכולה לעלות מהשוואה בין

הצירופים הממוקפים: "חֲרִדַת־לְבָבוֹת־בְּהֶקֶף־הַכְּסוּף" ("לוח-במבוא א'", ה: 7); ו"חֲדָלוֹן־הַמְּרַחֵק־וְהַכְּסוּף־לוֹ" ("שיר כל אדם", ט: 17); בין "גַּל־בְּמִכְאוֹב־וְכְסוּף־וְדַמְעָה" ("זמר מן הבית", ה: 78) לבין "רְדוּם־שֶׁכֶל־וְכְסוּף־וּבְחִינָה" ("שיר על גורל עצמי", ט: 34). בכל הצירופים מודגשת ההשתוקקות הגדולה להגיע אל 'הכוסף' ולהשיגו, כמיצוי של הכישורים האישיים, כביטוי להתגשמות המאוויים הנפשיים והרוחניים וכמימוש הייעוד. בכולם היא נקשרת בהוויה שלילית ונמוכה (חרדה, מכאוב, חידלון, רדום), שמקורה בפחד מכישלון, בחרדה מפני אכזבה והחמצה, או אולי בכך שהציפייה לגאולה גדולה לעתים מהגאולה עצמה. ביטויה של גאולה זו יכול להיות אישי, לאומי, או אוניברסלי.

ההשוואה בין שירי רחובות הנהר לשירי "מן החכליל ומן החכל" מאפשרת סוג חדש של קשב לשתי מגמות הפועלות במקביל ברחובות הנהר, אשר נגזרות מכותרתו האוקסימורונית, "ספר האיליות והכח": קינה על חורבנו של עולם נפשי, תרבותי וחברתי שלם שנהרס, ובה בעת ראיית עולם אופטימית, שמתוכה מחפש המשורר אחר מקורות נפשיים וערכיים של כוח, שיהיה מפתח לתשוקת החיים ולחיובם.

מִתָּר לְבָכוֹת וְלִקְרָע, אֶף הַבְּכִי וְהַקְרָע לְשׂוֹא —
אִם לֹא יִהְיֶה זֶה הַבְּכִי לְרֵאִם הַבְּרוּל בְּקִרְנָיו.
("אלית ביניים", ו: 10)

תו"מ

ממגילת הימים ההם

אורי צבי גרינברג

לצאת הספר רחובות הנהר

לא ממרתף-השיכר במינכן הגיח אויבנו ויעל, לא מיערות ווטאן עם קרדום שותת דם; צלובי יהודה הנכבשת הכירוהו בנחל קדרון, שבויי יהודה הכירוהו בתהלוכת החדווה ברומי-המנצחת ובאותיות "יודיאה קפטא"... הוא ניץ ונכד לטיטוס אויבנו המצלב. במגנצא ווורמיזא ראינוהו וכן לאור שריפת הש"ס בכל הכיכרות של ערים באירופה. אבותינו ואבות אבותינו, יהודי טלית ותפילין, הכירוהו וכינוהו בשמו האחד תמיד בכל הזמנים ובשבעים לשון: הגוי; אבל אנו, בניהם אחריהם, מבושמי אמנציפציה ומהפכות גויים והזיות ספרותיות, בדור הכפירה וההתפרקות מכל עדיי המסורת, לא הכרנוהו בשמו הישן-הנצחי-האחד וקראנוהו: אויבנו הלוקאלי מהיום, ולא אויבנו מאתמול-היום — ומחר. אבותינו שלא "התמשכלו" ולא תמכו יתדותיהם ב"עולמיות", ראו את דבר-היותם בעולם הגויים ואת כל הקורות, לא מתוך אימפרסיוניזמוס פוליטי, אלא מתוך בינה-לעיתים-מסרתית קבועה, ממבט עולמי רחב, אוניברסאלי, ודוקא אנו "המודרנים" לא ראינו את הדבר שהיה והווה כתהליך גורלי ממושך בדברי ימי קיומנו ההיסטורי, אלא כמתרחש-לפתע כאפיזודה בזמן ובמקום... ולכן כל הנורא-ביותר לא זעזע בנו את יסודות התפיסה, כי במבט מוגבל ומצומצם לא-אוניברסאלי הביטו ומביטים אצלנו "האוניברסליסטים" על חיינו הגדולים-באימתם.

היטלר היחיד, בא כוח אירופה המודרנית, פתח את הסכר בלבבות הגויים. הוא ידע את משאלותיהם כלפי היהודים ברחובותיהם: הוא ידע, ששום עם נוצרי לא יתקומם נגדו כל זמן שיפגע בכלי זינו ביהודים המופקרים בלבד, שאוכלוסי כל הארצות הנכבשות-לו ישתפו אתו פעולה בפעולת ההשמדה: להפטר מן היהודים. נודע על ידו לגויים, שאכן אפשר ומותר, בבטחון גמור, לעשות ביהודים את הנורא-ביותר, שהדמיון הגרמני העלה — ותהא דממה. שהיו גם יחידי סגולה בתוך עשרות המליונים גויים שלא השתתפו ברצח? — כן, היו! אבל — פחותים מאוד במספרם וגם במעלתם בעולם הרוחני. וגם אלה היו דומים לפי תכונתם הנפשית הפאסיבית לצמחונים הטובים: ביחסם כלפי אוכלי בשר ושוחטי בהמות. כל הוגי הדעות המשוררים והסופרים המפורסמים שמפיהם חיינו כביכול, ישבו שם בשקט כל אותן שנות אושוויץ וטרבלינקה באירופה שלהם, וראו זריחה ושקיעה אף בלי צביטת-לב כלשהי, שתהא גורמת לכתובת שיר אלגי קטן, או הגות ליבראלית, בקשר עם "הנושא העצוב" הזה של כליון מיליונים אנשים נשים וטפם — בהתמדה מדעית גלויה, לעיניהם. עומד לפניכם אדם שזערו רב על שדברי חזונו הקשים נתקיימו ושהגיע לכתוב ולפרסם ספר כזה בעם ושהיתה מחשבתו תחילה לקרוא לו: ספר ההיכל האיום, לפי מתכונתו ומבנהו

של הספר. מתמיה, שתחילת חזון השואה-הבאה חלה אצלי עוד בשנת 1923 בברלין. פרסמתי שם יצירה איומה-בחזותה-ובתאוריה ומאמר נוסף לה בסוף החוברת, שאפשר לראותם כחלק ראשון לספרי "רחובות הנהר" עכש. ¹ במשך השנים לא עלה בידי לדאבוני לתרגמם ולכנסם ללשונו כאן. אבל אימת חזון זו השיקה עלי בכנפיה דרך שירים ומאמרים רבים כל שנתי באי. באב תרצ"א פרסמתי לרצון ח.ג. ביאליק ז"ל ב"מאזנים" יצירה בשם: "באי במחתרת" ומשהראיתי לח.ג. ביאליק ז"ל את עלי ההגהה, שאלני לאחר קריאה "כיצד באה לך חזות נוראה זו ובנוסח כמעט פרוטוקול ארי, כלאחר חורבן?" ועניתי: אני בעצמי תמה. ואכן לא העזתי להכניסה לאחר שנים לתוך "ספר הקטרוג והאמונה", עד ספרי זה שיצא בשלהי תשי"א, כשאין כבר "כל העזה" בכך.

שלא שמעו לדברי איש כמוני בשעה שנאמרו הדברים? — אין פלא. במרחק הפיזור הטריטוריאלי והלשוני של האומה, גדול ממילא הפיזור המצפוני והרוחני שלה, ונשמע דוקא קולו של הליטראט האכסטריטוריאלי, התלוש, המרוצה-תמיד, או של העסקן המפלגתי הקולני, שאפשרויותיו מרובות אצלנו בכל זמן ומקום. הללו אמרו וכתבו אז: "הצבעי הזה, היטלר, לא יוכל להגיע לשלטון בגרמניה של גיתה וקאנט! זה הצבעי שאינו יודע אפילו גרמנית כהלכה!" כן. אבל בפיזור העולמי הגדול היו אותות רעמים וברקים. הגויים שבתוכם ישבנו עשו לפנינו פה ושם "חזרות" של טבח ועקירה לקראת המעשה האחרון הטוטאלי, לקראת הרצח-הנכסף שבא. למה לא שמענו למה-שאמרו לנו דברי-הגויים-האמיתיים בגויים ההם? אלו בתוכנו, הליטראטים והעיתונאים והעסקנים, שביטלו כל דברי האזהרה לעת שהושר ברחובות התרבות במערב "וואן דאס יודאן-בלוט פום מאַסאַר שפריצט", בשבעים לשון, לא מרוע לב חס ושלום עשו זאת, אבל נעמוד ונודה-נא: הם חלמו — "חלום האדם הטוב" באספמיה... העם בפיזור שמע לאלה שהסיחו את דעתו ואת בינתו האנושית הטובה מכל המגור הסובב אותו במציאות, שלא יטכס עצה לפני בוא האסון, בשעה שעוד אפשר היה למצוא מוצא. האדם העומד לפניכם פה לא חלם חלום זה של האדם הטוב באספמיה, כי ראה בעיניים גלויות בעת נדודיו ולימודיו באירופה התרבותית, ראה בשכל ובחשבון את פני המציאות, הוא לא ראה מראות בחוץ כפי משאלות לבו. הוא שמע היטב לקולות האויב-החיה-בנהמה לקראת בשרנו ודמנו: ולא ראה האדם הזה בשום צד באירופה התרבותית, מי שיקום בגויים לרסן את חית-האינסטינקטים המערבית בבוא שעתה להשתוללות תחת צלב-הקרב. נאמר עכשיו גלויות: לא הגויים התעו אותנו, כי אם — היהודים, בשוגג כמוכן, מחמת שיבוש תפישת המושגים למהות המציאות האובייקטיבית;

1 [הערות העורכים] אורי צבי גרינברג, "אין מלכות פון צלם", אלבאטראס, 4-3 (יולי 1923), עמ' 15-25; שב ונדפס: אורי צבי גרינברג געזאמלטע ווערק, ב, תרע"ב-תרפ"א, סוף דבר מאת חנא שמרוק, ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית, תשל"ט, עמ' 457-472. בתרגום לעברית: אורי צבי גרינברג, "במלכות הצלב", מיידיש ה' בנימין, סימן קריאה 9 (מאי 1979), עמ' 103-117. המאמר שאצ"ג התכוון לו חותם את אלבאטראס 4-3: "ביים שלוס: ווייטיקן-היים אוף סלאווישער ערד", עמ' 25-27, שב ונדפס בגעזאמלטע ווערק, עמ' 473-478. בתרגום לעברית: אורי צבי גרינברג, "עם נעילה: מולדת הדווי על אדמת הסלואים", מיידיש ה' בנימין, סימן קריאה 9 (מאי 1979), עמ' 141-143.

ואלה שהתעונו צודקים עכשיו באמרם: "את אשר לא יגרנו בא". מן הדין היה שיגזרו על עצמם שתיקה, כעונש מוסרי על הטעית עמם, ואולם הם מוסיפים גם להבא אחרי האסון המוחלט, שתוצאותיו לדורות, לומר פה-ושם לעם: מה שהיה יש לשכוח בערך; יש לראות את סדר פתרון חיינו לא על יסוד סנטימנטים ואמוציות עצובות; יש להתחשב עם המציאות. שוב פעם המציאות! מה היא המציאות עכשיו? כריתת כל מיליוני היהודים מאירופה באכזריות תכליתית כזאת, אינה לדעתם הבעיה להעסקת-המוחין לחיפוש פתרון הסופי וקביעת דרך להמשך קיום האומה בתנאים שלא יאפשרו השנות מחזור-הכליון. לדעתם זוהי מין אפיזודה טראגית, איומה-אמנם, שעברה. ולמשל: אילו הצלחנו לקבל פיצויים מצד הרוצח האירופי בעד מיליוני הרוגינו, היתה הבעיה נפתרת "אחת ולתמיד", כי אין היא לימודית ואקטואלית יותר.

מדוע נראים כך הדברים בעריה כזאת? האם חסרי נפש אנו ורגישות? לא. להיפך. יש לנו למדאי ממידות אלו. אבל לא מידות אלו נחוצות לנו. צריכה היתה להיות אצלנו רעידת-אדמה-בלבבות, כשהגיעו אלינו בשורות-השואה. ואחרי רעידת אדמה בלבבות, מן הדין שהיה צריך לבוא למעמד הר סיני חדש: נורא ואיום מן המעמד ההוא. היינו צריכים להתפרק מכל התרפים המפלגתיים והכיתות ולהיות לעם ישראל אחד בברית-אהבת-בשרים גדולה, ממשית ולדעת לבוא חשבון: או — או. או שאנו אומרים, שעולם-מערב זה הוא ביסודו טוב אלא שאינו סובל קיומה של אומה יהודית, ועלינו להתאים את עצמנו ליסודות-תרבותו — וגם למסגרת דתו וקודכס-חוקיו. כלומר: חסל סדר קיום אומה יהודית נדרסת ונשחטת — ונרד כולנו לטבילה. וכל שאינו רוצה בכך, אינו מביין מציאות... והוא יכונה "מתבדל"... או שאנו חוגרים את כל האונים והמוחות להמשיך קיום: לא באירופה הארצית ואף לא באירופה הרוחנית, אלא כאן — בשטח הטריטוריאלי של אברהם והתנ"ך: בארצות ורוחניותו. ומן אירופה זו אנו לוקחים רק את מה שהיא מוכרת לנו בשקל המדינה העברית את הנחוץ ביותר, מה שאין אדמתנו מוציאה עדיין. זאת אומרת שביחסינו לגבי אירופה עלינו להיות פראקטיים בלבד, תועלת אבל לא "שמימות".

שני ביטויים קלאסיים היו ליהודים פעם: "אותיות מחכימות" ו"ייתי ספר ונחזה". אבותינו היו כנראה בטלנים שאמרו כך... אנחנו המודרניים אמרנו: ספרות מחכימות.² ואף על פי שלמדנו חשבון בגויים, לא החכימונו הספרות. לא ידענו סיכום. לא רצינו לדעת סיכום. נוח היה לנו גם להבא להיות בריבוי גדול והולך של ספרות, אבל אנו שונאים סיכום, כי כל סיכום מראה על מציאות מחייבת הכרעה. בפני הכרעה אנו נרתעים. במאה השנים האחרונות של אירופה, שהגיעה לשיא תרבותה ושכלולי הכלים הנפשיים שלה בכל השטחים: במדעיה והגותה ואמנותה ונימוסיה, נוצצות לעיני הבשר ממש ספרות-סיכום איומות — ואלה הן: כששה מליון יהודים עקרו את עצמם חיים מאירופה זו אל מעבר לימים: עקירה מתוך אונס, ובהרבה כאב לב מחמת דבקות למקומות הלידה, שלשם הגיעו אבותיהם, אגב — לפני הגויים המקומיים כביכול. אירופה הטובה, בימים כתיקונם, כביכול הקיאה אותם. וטוב שהקיאה אותם חיים. ולמעלה משבעה מיליון גופים חיים נשמדו

על ידי היטלר־אירופה־הקיבוצית. ואפילו את בתי־הקברות שלנו חרשו... ופה לא צפצף מצד הרוחניות הנוצרית. מה אומרים הפקחים בתוכנו לחשבון ספרות אלו? המדובר הוא על שטח אירופה של גיתה ובטהובן וקאנט וקנטוס המסון וגרהארד האופטמן וכולי, בעת השיא במדע, כאמנות ובשיר ובציור ובניגון!

אין אני דן כאן בהלכות "אוריינציה מדינית", האקטואלית אצלנו עכשיו, יותר מאשר כל עניין החורבן שלנו ובעיית המשך הקיום הגשמי שלנו. אבל אני מציין עובדה על יסוד ספרות ולא על יסוד רגשות ח"ו: לא במזרחה של אירופה הגיעה התרבות לשיאה, כי אם במערבה, ומלב התרבות במערב עלה הכבשן והגרדום למיליוני אנשים, נשים וטף. אם כי מהי דבקות תפיסתנו "תרבות הגויים" עכשיו? הסלאוונים האפלים מחמלנצקי פטליוורה לפני שלושים שנה, עשו בנו פוגרומים, עתים, מקומיים, כפי מידת בורותם וכפי מידת תרבותם הנמוכה: פוגרום פרא־יומי־ולילי, לסירוגין, בלי שיטה, באינסטינקט משתולל וצו הכמורה והאלכוהול — ו"אפשר היה להתחבא"... "כי זה עניין ליום־יומיים עד יעבור זעם". לעומתם עשו בנו גויי המערב, בראש הגרמן: מעשה השמדה מתמיד, עם מהלך הזמן, בשיטה מדעית, בשיתוף כל כלי המדע והביטוי המדויקים, בחשבון מדויק, כמה כך וכך גופים המכילים כך וכך חומר ושטח ארצי, מצריכים אמצעי כליון טוטאלי. איך להפיק תועלת מהמון העצמות האלה, השיניים, והשערות וכולי. וכל זה לעיני העולם הנאור, גם מעבר לגרמניה וגם מעבר לימים. אישי תרבות לא פצו פה אז. יש אחד יחיד ומיוחד גוי, שאומר: אין גרמניה אחרת, ותומס מאן שמו, בניגוד לדעתם של רבים ושלימים דוקא אצלנו שאומרים: היו אמנם נאצים, אבל יש גרמניה אחרת... וס"ס — אומרים אצלנו אלה: "האם אפשר להתבדל מתרבות העולם הזה ולחשוב שכולם רעים שם?" איני רוצה במסיבה זו להקניט דמי מאמינים וסלחנים טובים אלו, ולכן, בהתאפקות רבה, איני עונה להם תשובתי הקצרה והנכונה והקולעת שהיא יכולה להכאיב ולהעליב ואני מיתמם ואומר: "אין אתם רוצים להתבדל מן העולם התרבותי? והרי אין אנו נשאלים "להתבדלות"... אנו לא מבודלים בלבד, אלא מושלכים מן העולם ההוא, במרחקים עצומים: בבורות על אדמת אירופה. טבוחים ומרוסקים, עלובים מפגרי הסוסים שלהם בימי מלחמה. כי בסוסייהם המצורעים נהגו אחרת: נהגו לתת את ה"גנאדן־שויס" הידוע ואולם לנו נתנו את אושוויץ. ואותנו החיים — הם גרשו מלהסתפח בנחלתם... בכך בא הזמן אצלנו לבחון את המושג "תרבות אירופה" לאור הכבשן: לאור המציאות: לנגד מיליוני הרוגים. אין זאת אומרת שאנו חדלים להבין מהו יופי בציור, מהו טעם שיר וקול זמר וניגון, אבל מעתה אין אנו רואים יותר את העמים ב"גלוריה" — לפי הרהורי לבנו המיוחמים אחרי קריאתנו בשירת משורריהם, ואחרי הקשבה לניגונם וכולי. לאט לנו! אנו אגב מוצאים כמעט אצל כל גדולי הרוח שבגויים: את עוקץ שנאת ישראל של גוייהם ללשונותייהם. יוצאים מן הכלל פה ושם במשך מאות בשנים, עולים קולות חסידים כביכול והם כקולם של צמחונים מעטים... מרחמים הם את היצור היהודי: ס"ס היו ליהודים אומללים אלו נביאים... וגם ישו ומרים ופאולוס והללויה באו מתוכם... וה"בייבל".

לא בא משבר בספרות העולם הגויי ממזרח ומערב צפון ודרום... העולם הגויי הזה מעורער בנפשו בגופו בתפיסתו, לא מחמת תדהמתו וצערו למראה השואה הגופנית של עם אירופי יהודי. לא חשבון נפש כאן של רוחניים שהגיעו עד משבר. לא בשלנו הדוי והזעזוע.

ובדומה לכך אצלנו בישראל-המדינה: בשטח המחשבה והספרות. משבר הכפירה ומאבקי המשטרים שבירת הכלים וההתפרקות מכל מסורת, הוא המשבר-ההדד גם כאן בתרגומו העברי הספציפי. מה עצוב ונלעג מחזה עולמי מקיף זה: משבר רוחני כביכול שאנו "שותפים" לו כמובן...

כאמור, לא נשתנינו כלל וכלל בפנימיותנו ובמנהגינו ובגישתנו. לא נודעזענו עד היסוד בנו. אין אנו יודעים עוד את כל ההיקף הנורא המלא של האסון הקרוב הזה,³ ואין אנו יודעים גם את מה שנורא מזה: את מושג החסר בעמנו: מושג כרת ותוצאותיו כבא לעתיד. ואיננו מתעמקים, כי הרי אנו ממשיכים בנוסח שלפני השואה: חוקת התפיסה לפי הפרוגרמה של המפלגות, הז'ורנאליזם הקלוקל והנוסח ההוא, שלא נשתנה בכתבו וקולו ומזגו — וזדוניותו. למה? משום שאין פחד הקורות רודף אחרינו כאן ואינו דוחף אותנו לבהירות-מוחין, לחפש אחרי אחיות מוצא מוחלט לבטחון חיינו, שזה מה שקרה — לא יישנה לעולם. שהפעם נהייה חיים רק במצב עם נורמאלי קרקעי, שבבוא עלינו אויב-על גבולותינו בכלי זיין — אנו נענה לאויב זה בכלי זיין — כדין לאום ביום קרב, אבל לא אושוויץ ולא עוד-פרשת-מצב-של-בקשת-סרטיפיקטין. ויסוד ראָטונגס קומיטטין.⁴ ולא השליות והזיות והרהורי לב בעלמא. וקסמי תעתועים של אוניברסליזמוס — שאינו מן נוסח המציאות — לא במזרח הקומוניסטי ולא במערב הבורגני...

עולם התרבות המערבי עומד במערומוי כבימי אבותיו: הקוף-האדם. אנו היהודים בכל הדורות גרסנו תמיד את ההיפך: האדם נברא בצלם אלהים ואבינו הקדמון לא היה קוף — היהדות המודרנית האמנסיפצייונית נסתבכה דיאלקטית-כביכול בתשוקה להבין את פשר היחסים שבין העמים לבינינו, רצתה לעמוד כביכול על מהותו של עולם הגויים... וזכור הניסוח התם: עולם שופטים או עולם שודדים... אנו יהודי המודרנה המתפרקים מכל מסורת החלטנו, על אף היותנו מבוזים ובצרה תמיד וכנגד מראה המציאות הגלותית הנוראה: עולם שופטים. על זה כתבו, נאמו ושרו אצלנו. ואני אומר לכם בשיר אחרי היטלר-המגשים במידה רבה את משאלותיה של הנצרות האויבת: יש שני מיני אדם בעולם: נימולים — ערלים. זאת היא המציאות. ידוע לנו שכל הגויים ששיתפו פעולה עם חילות היטלר, היו תופסים אנשים שהבעת פניהם ארית ופשטום עירומים, ואם מצאו בהם אות-ברית-קודש היו מוצאים להורג. אמת פשוטה במערומיה. אותה לא תשנה מציאות "גויים טובים" והסידוי-אומות בודדים.

בכל אופן איני מיעץ לתמוך יתדותינו בחסידות-בודדים אלה — אחרי אסוננו האיום הגענו בדרך נס עקובת דמים ודמעות, בארץ הזאת גופא לעצמאות ממלכתית מסוימת: אמנם לא לפי כל צורך הגמול ההיסטורי, אלא בדיוק לפי מידת תפיסתנו הממלכתית לפי שעה: כך וכך שטח ארצי, שבו ניתן לנו בערך מה שיש לאומה ארצית, כדי לעשות למען המשך קיומה ובטחונה הגופני והרוחני. אני שייך ליחידים ומעטים שיש להם תפיסה אחרת למהות הממלכתית העברית. אבל הכל מודים שבשטח הזה אירע נס, וכדי לקיימו ולממשו גם בשטח א"י הקטנה — לפי-שעה, יש תנאי-עיקר: להבין את מצבנו

3 במקור: "אין אנו יודעים עוד לא את כל ההיקף הנורא המלא של האסון הקרוב הזה."

4 Rettungskommission — ועדת הצלה.

ואת צרכנו היום – למחר. במקום רשע-הפילוג-וההפרד – רגש אהבה גדולה וחדות העשייה לחרותנו; לחתור בכל מיטב הכוח והמוח לקראת התבצרות והרחבה – וליום מסה שיבוא, אף אם גם לא נתפלל לבואו.

אחרי היטלר-המחריב קטונו מאד במספרנו הגופני, אבל לא חדלנו להיות גם עכשו: עם ישראל הגדול, עם יחוס אבות גדול ונס תרבות גדול, מנוסה במסה ומריבה. אין עם במספרנו המופחת היום נקרא: עם קטן. רק כאן רגילים משום-מה להשתמש בכינוי הזה: עם קטן. אולי משום שהיה לנו עסק עם אימפריה ונתחנכנו לומר שלא-כנכון: "מה אנו נגד הגוי העצום הזה!" האמת היא: שישאל-המדינה בבחינת-נקבה, אינה חופפת את כל שיעור הקומה הגבוהה והרחבה של ישראל-הגבר-העם; ישראל ההיסטורית-העולמי בתפיסת עמי העולם. גם אחרי השואה הננו עשירים מכמה עמים עצמאיים אחרים בכוחות גשמיים ורוחניים. יש בעמקות-ישותנו יותר מאשר יש לעמים אחרים להגיד בעולם ולעולם. ובמקרה מלחמה גלובאלית ח"ו נותן ישראל-הגבר כמיליון וחצי חיילים בשדה קרב ולא פחות מזה – כוחות מילואים קונסטרוקטיביים בסדנא ובמעבדה בעורף. לדעת כל זה – זהו עיקר-חיים, לא לשם התרברבות ופינוק-עצמי-להתפאר, אלא לשם ידיעת המצב. אבל התנאי הוא: לדעת. לא להפליג לאספמיה... לא לראות דברים מדומים – כפני המציאות, שאינם אלא משאלות-לב או הרהור-לב מיוחס... ובעיקר: לא לבנות עולמות על פי הסקת מסקנות. ממין משאלות והרהורי-לב כאלה.

חלפו הימים שאפשר היה ללכת ב"שביל החלב", או ב"שביל הזהב" – זה "שביל הביניים" הידוע, האומלל-תמיד. הוא כולו שטוף דם ומכוסה הרוגים. והוא כולו באושוויץ – וגם פה מעבר לקוים: בגוש עציון וירושלים הקדושה שבידי האויב. אין לשוב לשביל הזהב. כל אירופה – כך. אנו כמעט כולנו, המסובים במסיבה זו, הננו בורחי אירופה ואם "טובה" היא אירופה ביסודה מכל הימים ויש "שני מיני אירופה", מה אנו שנולדנו-שם עושים-כאן? הרי באנו לכאן גם מלפני שואת היטלר, למה באנו?

הטריטוריה ליחודינו הלאומי, שניתנה לנו רשומה במפת-הבטחת-אלהים לאברהם אבינו בן גדות נהר פרת, איננה נמצאת בשטח הגיאופוליטי האידילי – מאז אברהם ועד היום. ומכיוון שלא החלפנו, או משום שלא נתנו לנו הגויים להחליף טריטוריה קדושה זו בחלקת-טריטוריה-משלהם, שוב אין לנו אלא לעשות לקיומנו – כל מה שאפשר לנו לעשות, – ובכל האהבה והידיעה של ייעוד ויחוס-אבות, ובתבונה גדולה – ובכל האמצעים שיש בידנו, כדי להיות אוחזים בגורלנו כאן. בכל המערכות העתידות לנו ולבנינו כאן. אמן אני אומר לכם: יותר קל להיות בגורל גלויות בימים כתיקונם-כביכול, מאשר בגורל מלכות עצמאות כאן בין הנילוס והפרת. מלכות במקום זה, בחלק עולם זה מחייבת לשאת בדאגה מתמדת בעול הגדלות ההכרחית. ואמנם יותר קל הגורל להיות כבלגיה, או להבדיל כאלבניה, ואפשרי קיום ממלכתי מיצער, אבל כאן – אר-או: או שאנו נהיה אדוני הגורל בחלק עולם זה, או – אחרים, זהו גורל קשה. אבל זה גורל של יעוד תרבותי נעלה ודורש רגש-אדנות מגובש וטהור, כבחזון ההבטחה האלוהית, ודורש כח חייל וחכמה רבה. כי ההבטחה הזאת היא ראשית ואחרית חכמה גיאופוליטית. נהיה נא ראויים לשאת בה. הספר הזה "רחובות הנהר" ספר האיליות והכח, נמסר על-ידי לפרסום אחרי הרבה

שיקול-דעת, היסוסים וחשבון-נפש; עבדתי על עמודיו כעל ספר מדעי: על יסוד מסה ונסיון לימוד דברים כהויתם וכשרשם, וכדוקומנטציה; ובאתי בו למסקנות מסוימות וברורות. רציתי, אילו-לא חששתי ב"חששנות נבונה", לקרוא לספר הזה: "מדע א ב ל". כי רק כך צריך, אחרי כריתת כל גופנו הלאומי מאירופה, לגשת איש הרוח, גם בצורה שירית, להעלאת המראות ולסיכום המאורעות. לא רציתי — ואין אני רוצה להוסיף ספר-אבלות נוסף לספרי-האבלות המדומדמים שלנו מכל הדורות, שבסופם כל אשר בכו בהם נובע התהומה, ללא מוצא ליבשת החיים של אומה חיה ושלטת על גורלה. מ"ספר הקטרוג והאמונה" מלפני ארבע עשרה שנה קמו לעם מקיימי השיר הלוחמים למלכות ישראל; ויש עכשו מדינה עברית — אם כי רק מזה לירדן. יש עם פעיל ועובד וצבא נכון בר-אפשרויות-ותנאים ומן ספר-אבל-כבד-ומחזק זה, צריך לבקוע שחר-המצפון של עם ישראל הצעיר — וגדול בעבר ובעתיד: כי אין בעולם חוק גדול וחזק מן חוק החפץ הישראלי: לחיות: ולחיות. לדרוך גם להבא על במות אויביו כאשר דרך פעם בעבר המלכות שלו וכאשר דרך זה עכשו על פגרי ברלין ורוצחי חברון וירושלים.

לא כבוד לספר הזה כי אם לעם ובחוריו, אשר ילמדו ממנו לאהוב את גזעם הנהרג והחי, אשר כלו לו כל הקיציץ בגוף וברוח באירופה. ואשר יקיימו את הכתוב: הכל כאשר כתוב בשירת-הספר: בהרבה דם ודמעות ובהגיון יהודי מוחלט.

אורי צבי גרינברג עונה למברכיו, במסיבה לצאת ספרו 'רחובות הנהר',
הארץ, י"ב בחודש תשרי תשי"ב (12 אוקטובר 1951)⁵

5 המסיבה התקיימה חודש קודם לכן, בי"ב בחודש אלול תשי"א. תאריך זה צוין בשולי הדברים שנדפסו בעיתון הארץ.